

DIALEKTICKÝ MATERIALIZMUS A FILOZOFIA PRÍRODNÝCH VIED

Niektoré aspekty racionálnej činnosti

Július ŠVIHRAN, Ústav filozofie a sociológie SAV, Bratislava

ŠVIHRAN, J.: Some Aspects of Rational Activity, *Filozofia* 30 (1975), No 2, p. 158—164.

In the first part of the paper the author analyses the opinion that rational activity is essentially linguistic. He points at the practical dealing with objects, at the tenacious transforming of reality, at the active solving of problems, the evaluating of results and anticipation. The account continues then with an analysis of Kant's conception of rational activity, in which, besides the a priori legislation of nature (Verstand), there is the a priori legislation for freedom (Vernunft) and judgment (Urteilkraft) as a mediator between them. The author points out that Kant's conception, in some points, does not correspond to the present state of knowledge, it is intrinsically inconsequential and in many respects incompatible with the principles of dialectical materialism.

Podľa súčasného maďarského lingvistu a filozofa Ferenca Kovácsa „ak procesy myslenia sú v podstate lingvistické procesy, ak základná jednotka myslenia je súd, základná jednotka súdu pojem a formou existencie pojmu je lingvistický znak, potom nie je vôbec prekvapujúce, že medzi štruktúrou lingvistického znaku a štruktúrou pojmu možno odhaliť istú mieru izomorfizmu“. (5, s. 152)

Uvedená pasáž obsahuje popri správnych aj niektoré nepresné a zjednodušujúce tvrdenia. Treba pripomenúť, že myslenie sa okrem jazykovej stránky vyznačuje abstrahovaním, zovšeobecňovaním, racionálnym postihovaním súvislostí a vzťahov (čo v minulosti niektorí autori označovali ako racionálnu intuíciu), ďalej riešením problémov, anticipovaním priebehu dejov a udalostí, voľbou medzi viacerými možnosťami, výberom vhodných prostriedkov na dosahovanie cieľov, porovnávaním zámerov s dosiahnutými výsledkami. Aj keď pri týchto činnostiach hrá jazyk nepochybne dôležitú úlohu, nie sú uvedené postupy v podstate iba lingvistické. Intelekt pri nich používa prostriedky, ktoré má k dispozícii a ktoré uplatňuje v rôznych situáciách a na rôzne účely. (7, s. 291) Jazyková činnosť prebieha podľa istých vnútorných systémových pravidiel, súčasne s tým sa však prihliada aj na mimojazykovú skutočnosť a okolnosti.

Interakcia jazykových a mimojazykových zložiek — vnímania, predstáv, abstraktného myslenia, emócií atď. — je dôležitým činiteľom pri vývine poznania a významne sa zúčastňuje aj pri vzniku nových poznatkov a myšlienok.

Prívrženci senzualizmu zdôrazňovali, že všetko poznanie pochádza zo skúsenosti, že v rozume nie je nič, čo nebolo predtým v zmysloch, že niet abstraktných ideí. Rýchlosť svetla, dávna minulosť zeme, budúcnosť ľudstva a mnohé iné skutočnosti sú však bezprostrednému vnímaniu neprístupné.

Okrem toho zážitky a vnemy nejakým spôsobom usporadujeme a dávame podľa istých kritérií a hladísk do súvislostí.

V novšej dobe sa podceňovanie racionálnej zložky prejavilo aj v presadzovaní takej interpretácie princípu verifikácie, podľa ktorej len ten výrok, iba také tvrdenie má zmysel, ktoré si možno overiť. Takáto interpretácia prehliada kvalitatívne nové momenty, ktoré sa nachádzajú v abstraktnom myslení a v jazykovo formulovaných poznatkoch v podobe predikátov, vzťahov, kvantorov, všeobecných pojmov atď. Aj Lenin poukazoval na to, že zmysly dávajú jednotlivé, no jazyk vyjadruje všeobecné, pričom medzi jednotlivým, zvláštnym a všeobecným sú dialektické prechody. (6, s. 385) Perceptuálne nemožno stotožňovať s konceptuálnym a racionálnym, no nemožno ich ani od seba odtrhávať.

Kovács vo svojej knihe venuje mnoho pozornosti aj vzťahu znaku a významu; zdôrazňuje myšlienku, že jazykoveda nemôže nechať problematiku významu bokom. Z jeho výkladu jasne vysvitá, že znak je znakom preto, lebo označuje niečo mimo seba. Táto funkcia znaku sa nazýva designácia, denominácia, pomenúvanie a znázorňuje sa aj v známom sémantickom trojuholníku. Vzťah medzi znakom, významom (či myšlienkou, pojmom) a predmetom (objektom) je však najmä pri tzv. abstraktných entitách veľmi komplexný a dáva možnosť rôznym výkladom. Kováčsova formulácia o izomorfizme medzi štruktúrou znaku a štruktúrou pojmu zjavne protirečí fakt, že v rôznych jazykoch sa tie isté pojmy označujú rozličnými znakmi, a odporuje aj celkovému zameraniu jeho úvah.

Podobne nás dnes nemôže uspokojiť ani náhľad, že slová sú len nálepky vecí a dejov. V jazyku je nemálo dôležitých výrazov, ktoré neoznačujú materiálne predmety. Pripomeňme napríklad preto, lebo, ak-tak, buď alebo a pod. a ich dôležitú funkciu v myslení, usudzovaní, v bežnej reči i vo vedeckých kontextoch. Adekvátny výklad týchto problémov nemôže prehliadať, že znak sa na základe zložitých analyticko-syntetických dejov spája na jednej strane s odrazom, obraznosťou, názornými predstavami, a na druhej strane s racionálnym chápaním, pričom aktívnu úlohu hrá aj systémový charakter daného vývinového stupňa jazyka.

Ako upozorňoval Frege, púhe asociácie predstáv nemôžu byť pravdivé ani nepravdivé. Hovoriť o pravdivosti či nepravdivosti vety má zmysel iba vtedy, keď veta vyjadruje nejakú myšlienku. (2, s. 25) Znaková stránka vety sa spája s významovou, jej vonkajšia forma s vnútornou, obsahovou, myšlienkovou stránkou.¹ Nie je celkom vhodné Kováčsovo tvrdenie, že formou existencie pojmu je lingvistický znak. Patrí k bežnej skúsenosti, že napriek skomoleninám a nesprávnej výslovnosti u detí, cudzincov a ľudí s rečovými poruchami často vieme pochopiť, čo chcú povedať. To svedčí o tom, že pri jazykovom kontakte súčasne s fonetickou a gramatickou stránkou takmer automaticky prebieha aj postihovanie významových jednotiek.

¹ Logika chápe výrok ako určitý celok, ktorému pripisuje hodnotu pravdivosti alebo nepravdivosti.

Prvky tvorivosti prenikajú do jazykovej činnosti vďaka tomu, že jazyk nie je v sebe uzavretý systém; prelínajú sa v ňom živé nazeranie a abstraktné myslenie, determinované potrebou riešiť praktické i teoretické problémy jednotlivca i väčších spoločenských celkov.

V 18. stor. niektoré z uvedených skutočností neboli známe. Preto podľa Kantovho chápania čistý rozum je apriórny, nezávisí od skúseností a len on môže dávať poznatkom znaky nevyhnutnosti, všeobecnosti a dokonca predpisovať prírode zákony! S interpretáciou týchto téz však vznikajú aj v rámci samého Kantovho systému značné ťažkosti. Ak podľa jednej interpretácie chápeme prírodu ako vec osebe, príroda osáva pre nás navždy neznáma a tvrdenie o predpisovaní zákonov nemá zmysel. Ak podľa druhej — v rámci Kantovho učenia prípustnej — interpretácie chápeme prírodu ako súhrn možnej skúsenosti, potom sa platnosť tézy obmedzuje na konštatovanie, že skúsenosť usporadujeme podľa určitých apriórnych foriem nazerania (času a priestoru), podľa apriórnych princípov a kategórií.

Kant, ako je známe, chcel byť geometrom poznávacích „mohutností“ (schopností) človeka, chcel túto „mohutnosť“ presne vymedziť podľa princípov, ktoré pokladal za nepochybné. Vo svojich prácach vyslovil o racionálnej činnosti nemálo presvedčivých myšlienok a argumentov. Správne napr. konštatuje, že poznanie pochádza zo skúsenosti, ktorá je vždy neúplná a celkom prirodzene potrebuje doplnenie. V jeho časoch sa však málo vedelo o evolúcii človeka a zložité peripetie ontogenézy a fylogenézy ľudského rozumu boli ešte celkom málo prebádané. Preto Kant vysvetľoval istotu a platnosť čistého matematického, prírodovedeckého a filozofického poznania z apriórnych — podľa jeho chápania — zdrojov.

Súdnosť chápal Kant ako apriórnu schopnosť podriaďovať zvláštne pod všeobecné a pokladal ju za prostredníka medzi apriórnym zákonodarstvom prírody v možnej skúsenosti (Verstand) a apriórnym zákonodarstvom pre slobodu (Vernunft). (3, s. 51)

Takéto vymedzenie racionálnej činnosti nám dnes pripadá umelé, špekulatívne a akoby na hlavu obrátené už preto, lebo medzi jednotlivým, zvláštnym a všeobecným, perceptuálnym a konceptuálnym, empirickým a teoretickým nie je priepasť, ale interakcia. Podnety dopadajúce na naše zmyslové orgány triedime, analyzujeme, porovnávame s predchádzajúcimi a určitým spôsobom chápeme. Racionálne chápanie nie je určované apriórnymi princípmi, ako sa nazdával Kant, ale je výsledkom tisícročia trvajúceho intelektuálneho vývinu ľudstva, ktorému predchádzali milióny rokov evolúcie živých organizmov. Na okraj Kantových náhľadov musíme konštatovať, že príroda neraz veľmi kruto „diktovala“ ľudskému rozumu svoje zákony a čím pomalšie ich rozum chápal, tým ničivejšie boli ich účinky.

Racionálna činnosť sa spája so zmyslovou činnosťou, ktorá sa viaže na materiálny substrát. Týmto materiálovým substrátom je ľudský organizmus, ktorý aktívne vysťupuje ako objekt medzi ostatnými objektmi. Otázka adekvatnosti odrazu myšlienok a pojmov sa dotýka základnej filozofickej otázky a je

aj zásadnou otázkou praktickej činnosti človeka (1, s. 20), lebo existencia človeka závisí predovšetkým od výsledkov tejto činnosti.

V Kantovom chápaní Vernunft, Verstand i súdnosť majú apriórny pôvod. Z apriórnych zdrojov nie je však možné objasniť jednoduchý fakt, že v praktickej činnosti človek prichádza do styku s predmetmi i ľuďmi, aktívne na ne pôsobí podľa svojich zámerov, a tým zo sveta javov a inteligibilného sveta osebe robí veci pre nás. Doterajší vývin ľudskej spoločnosti, vývin civilizácie, priemyslu, stavebníctva, poľnohospodárstva, zdravotníctva, školstva atď. svedčí o neudržateľnosti Kantovho náhľadu, podľa ktorého poznávame len javy a vec osebe nám ostáva neznáma. Tym, že vytvárame nástroje a zložité prístroje, že aktívne, cielavedome zasahujeme do priebehu dejov, že vytvárame množstvo umelých, v prírode sa nevyskytujúcich zariadení, látok a predmetov, dokazuje ľudský rozum svoju schopnosť prenikať pod povrch javov, schopnosť stále posúvať hranice možnej skúsenosti a postihovať podstatné stránky a zákonitosti skutočnosti.

To by — kantovsky povedané — patrilo k mohutnosti princípov (Vernunft), čiastočne aj k mohutnosti pojmov (Verstand). Kant tu, mimochodom, nebadané používa iné vymedzenie, lebo v Kantovej koncepcii úlohou súdnosti je subsumovať zvláštne pod všeobecné. Kant zjednodušene vysvetľoval otázku, ako dochádzame k princípom a všeobecne platným poznatkom. Dnes vieme, že pojmy a slová — s výnimkou vlastných mien — zovšeobecňujú a umožňujú racionálne predvídanie a rozhodovanie. Medzi pojмами, zákonmi a princípmi nie je priepasť, ale prelínanie a prechody. Podľa Kanta skúsenosť nás síce pouča o tom, čo je a akým spôsobom to je, ale nikdy o tom, že to musí byť tak a nie inak (4, s. 98). Vývin ľudského poznania nás však presvedča o tom, že poznanie objektívnej nevyhnutnosti a odhadovanie reálnych možností nie je záležitosťou apriórnych schopností či mohutností, ale výsledkom zápasu spoločenského človeka so skutočnosťou, výsledkom znalostí o vlastnostiach a správaní sa predmetov v komplexe podmienok.

Prechody medzi kantovskými druhmi racionality nachádzame aj v sfére konania a mravných príkazov. Jednotlivé konkrétne situácie pôsobia na naše zmyslové orgány a vybavujú v pamäti spoločensky zafixované normy správania, postoje, hodnotenie. Zdrojom mravnosti a mravného konania nie je Vernunft ako transcendentálna mohutnosť princípov, ale životná potreba regulovať spoločenskú činnosť ľudí, potreba zladovať záujmy jednotlivcov, spoločenských skupín a organizácií. Správanie ľudí je v každej spoločnosti regulované istými spoločensky uznanými a zafixovanými pravidlami, ktorých narušanie sa postihuje rôznymi sankciami, prípadne trestami.

Kant sa nazdával, že skúsenosť nemôže dať vedeckým poznatkom a mravným princípom charakter všeobecnosti a nevyhnutnosti. Skúsenosť totiž chápal len ako nepretržité zlučovanie vnemov (4, s. 68), ako záležitosť zmyslovosti. Preto bol nútený zaviesť apriórne zdroje poznania. Dôsledkom jeho koncepcie bola priepasť medzi javmi a vecami osebe, medzi fenomenálnym a inteligibilným svetom, medzi slobodou a kauzalitou. V jeho učení vystupuje človek ako vnútorne

rozpoltená bytosť, ovládaná z jednej strany zmyslovosťou a kauzalitou, z druhej strany slobodou a mravným zákonom, ktoré pochádzajú z apriórnych a nadzmyslových zdrojov.

V Kantovom poňatí mohutnosť princípov vystupuje ako od skúsenosti nezávislá inštancia. V skutočnosti však k princípom dochádzame zložitými induk­tívno-deduktívnymi postupmi. Na základe predbežnej informácie formulujeme isté všeobecné poučky; z nich deduktívne vyvodzujeme dôsledky, ktoré konfrontujeme s výsledkami pozorovania. V prípade nesúladu sme nútení situáciu znova analyzovať a korigovať buď východiskové predpoklady, alebo údaje pozorovania. V dialektickej súhre empirickej a teoretickej úrovne veda postupne opustila alchýmiu, astrológiu a mnohé zastarané formy chápania, postupne prekonávala magické myslenie a šarlatánstvo.

Vyvodzovanie dôsledkov — a teda deduktívna stránka rozoberaných postupov — nie je len mechanickou zložkou v napredovaní poznania. Sovietski autori O. F. Serebriannikov a A. I. Ujomov upozorňujú na to, že prostredníctvom dedukcie sa mení nielen forma poznania, ale prichádza sa k novému poznaniu. Poukazujú pritom na okolnosť, že množina dôsledkov z daných premís jestvuje bez dedukcie len potencionálne, ako istá možnosť (8, s. 485). Uvedená okolnosť sa uplatňuje najmä pri konfrontácii dôsledkov s dosiahnutými výsledkami a rozhodujúcim spôsobom ovplyvňuje prijímanie, resp. vyvracanie hypotéz a princípov. (V tom spočíva aj podstatná stránka toho, čomu hovoríme učenie sa z chýb a zo skúseností.)

Vo vedeckom výskume prijímanie poznatkov a náhľadov sa riadi predovšetkým podľa toho, nakoľko zodpovedajú skutočnosti, nakoľko sú pravdivé alebo pravdepodobné. Aj pri prechode od hypotéz k hodnoverným poznatkom sa uplatňujú viac alebo menej vedome kritériá pravdivosti a systémové súvislosti s ostatnými okruhmi poznania.

Systémový charakter dovoľuje predvídať, dovoľuje aplikovať všeobecné poučky na jednotlivé prípady, a naopak, prechod od jednotlivých prípadov, faktov k všeobecným poučkám. Racionálna stránka metodologických postupov vedy sa prejavuje v aplikácii a využívaní poznaných zákonitostí pri riešení teoretických a praktických problémov. Ako je nezmyselné a neracionálne riešiť neriešiteľné problémy, tak je neracionálne a nehospodárne riešiť problémy, ktoré už boli objasnené. Tvorivá racionálna činnosť sa musí vyhýbať týmto krajnostiam. Z jednej strany vystupujú ciele a požiadavky kladené na riešenie úlohy, z druhej strany sú k dispozícii dané informácie, prostriedky a technické vybavenie. V rozhodovaní medzi viacerými variantmi sa uplatňujú kritériá prijateľnosti, výhodnosti, užitočnosti, jednoduchosti, pravdivosti, pravdepodobnosti a prebieha proces hodnotenia dosiahnutých výsledkov.

Účelné, cieľavedomé konanie človeka podľa mravných zákonov odvodzoval Kant z idey slobody, ktorá podľa neho ako jediná z troch čistých umových ideí, prekračujúcich hranice zmyslového, dokazuje svoju objektívnu platnosť a súčasne ponecháva miesto aj pre náboženstvo, aj keď len v podobe regulatívnej praktickej viery (3, s. 442). Dnešné poznatky o človeku a spoločnosti ukazujú,

že je možné aj iné riešenie. Slobodu, mravnosť, plnenie povinností, cieľavedomé snaženie nemusíme podopierať teologickými princípmi; môžeme celkom prirodzene vysvetliť ich pôvod, ktorý tkvie v potrebe zladovať osobné, skupinové a spoločenské záujmy, v rozhodovaní medzi viacerými alternatívami, v potrebe regulovať spoločenskú činnosť ľudí. Kant chápal praktický rozum prevažne len ako konanie podľa mravných príkazov, v jeho chápaní nevyhnutne logicky vyplývajúcich z teologicky podfarbeného najvyššieho účelu. Nedostatkým takéhoto chápania je, okrem iného, zužovanie praxe na mravné konanie v súlade s príkazmi rozumu, prehliadanie mnohostrannej praktickej činnosti človeka, jej determinácií a spoločenských zdrojov.

Kant sa snažil presne oddeliť súdnosť od umu a rozumu, teoretický rozum od praktického,² špekulatívnu od zdravého rozumu. V dôsledku metafyzického chápania nevidel však zložitú a protirečivú vývinovú cestu ľudského intelektu. Jeho oddelovanie sveta javov od sveta vecí osebe, motivované úsilím zachrániť predpoklady o existencii boha a nesmrteľnosti duše, snahou zabezpečiť človeku posmrtný život, otváralo cestu agnosticizmu, ktorý je v rozpore s výtvarnými vedomosťami vedy, techniky i celej civilizácie. Schopnosť vytvárať v prírode sa nevyskytujúce formy a zariadenia, schopnosť cieľavedome ovplyvňovať priebeh dejov a udalostí nekoheruje s Kantovou tézou, že poznávame len javy, a súčasne odhaľuje také sféry slobodnej činnosti, ktoré Kantovi unikali. Tieto sféry zahrnujú motivácie, zámery, anticipáciu očakávaných výsledkov, porovnávanie zámerov s dosiahnutým stavom i priame materiálne pôsobenie na predmety a udalosti. V Kantovom poňatí Vernunft i Verstand majú apriórny charakter v zmysle nezávislosti od skúsenosti. Na preklopenie priepasti, ktorá medzi nimi podľa Kanta jestvuje, zavádza súdnosť s úlohou podriaďovať jednotlivé a zvláštne pod všeobecné. Pri budovaní tejto konštrukcie išlo Kantovi o zabezpečenie miesta pre praktickú vieru, t. j. pre náboženstvo; aby to dosiahol, musel, ako sa sám vyjadril, odsunúť vedenie, musel práčne formulovať argumenty, ktorými zdôvodňoval svoj transcendentálny, kritický či formálny idealizmus a odmietol materializmus. (4, s. 96)

Dialektika racionálneho chápania a praktického pôsobenia, protirečivá súhra cieľov, prostriedkov a dosiahnutých výsledkov narúša apriorizmus kantovského typu. Tým, že prispieva k obohacovaniu intelektuálneho potenciálu človeka a k zväčšovaniu jeho panstva nad prírodou i sebou samým, pomáha svet nielen adekvátnejšie vysvetľovať, ale ho aj meniť.

Literatúra

1. ENGELS, F.: Ludwig Feuerbach a zavŕšenie klasickej nemeckej filozofie. Bratislava 1949.
2. FREGE, G.: Schriften zur Logik. Berlin 1973.
3. KANT, I.: Kritik der Urteilskraft. Leipzig 1930.
4. KANT, I.: Prolegomena ke každé příští metafyzice. Praha 1972.

² So zámerom ukázať neempirický pôvod mravných princípov zavádza Kant pojem čistého praktického rozumu, čo však podľa terajšieho stavu poznania predstavuje contradictio in adiecto.

5. KOVÁCS, F.: Linguistic Structures and Linguistic Laws. Budapest 1971.
6. LENIN, V. I.: Spisy, 38. Bratislava 1961.
7. MULUD, M.: Sovremennij strukturalizm. Moskva 1973.
8. Sintez sovremennogo naučnogo znanija. Moskva 1973.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ РАЦИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Юлиус Швигран

Имея в виду то, что человек практически и сознательно воздействует на реальное деяние, что он делает выбор между многими альтернативами и оценивает достигнутые результаты, автор полемизирует со взглядом, согласно которому рациональная деятельность является по существу лингвистической.

Далее автор критически анализирует концепцию рациональной деятельности Канта, в особенности три понятия: „Verstand“, „Vernunft“ и „Urteilkraft“. Он указывает на спекулятивный характер, априоризм и внутреннюю непоследовательность концепции Канта, хотя некоторые его наблюдения и аргументы сохраняют свое действие.

EINIGE ASPEKTE DER RATIONALEN TÄTIGKEIT

Július Švihran

In Anbetracht dessen, dass der Mensch praktisch und zielbewusst auf das reale Geschehen einwirkt, dass er zwischen mehreren Alternativen entscheidet und die erzielten Resultate bewertet, polemisiert der Verfasser mit jener Anschauung, wonach die rationale Tätigkeit eine im Wesen linguistische ist. *

Im weiteren wird Kant's Konzeption der rationalen Tätigkeit einer kritischen Untersuchung unterzogen, insbesondere die Begriffstriade Verstand, Vernunft und Urteilkraft. Hingewiesen wird auf den spekulativen Charakter, den Apriorismus und die innere Inkonsistenz der Kantschen Konzeption, auch wenn sich manche seiner Beobachtungen und Argumente ihre Gültigkeit bewahren.